

حج و ارتقای سرمایه اجتماعی جهان اسلام

سید محمد علوی زاده*

چکیده

این تحقیق کوشش کرده است که از دریچه سرمایه اجتماعی به حج بنگرد تا نتیجه بگیرد که حج چه کارکردهایی در توسعه و ارتقای سرمایه اجتماعی جهان اسلام دارد؟ هدف این است که اثبات کنیم حج نه تنها مولد سرمایه اجتماعی، بلکه خود، سرمایه اجتماعی پایدار و تمام‌ناشدنی برای دنیای اسلام است که به‌طور دائم در حال افزایش است و ما می‌توانیم با استفاده از ظرفیت‌های حج، راهکارهای عملی رسیدن به وحدت و یکپارچگی امت اسلام برای اعتلا و سربلندی در جهان و همچنین مقابله با تهاجم فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را احصا، و آسیب‌شناسی کنیم. برای رسیدن به این مهم و با توجه به بین‌رشته‌ای بودن موضوع، در این تحقیق ابتدا سعی بر این بوده است که در ضمن تبیین اجمالی مفهوم حج، به مفهوم‌شناسی سرمایه اجتماعی پرداخته شود. در این مرحله، جایگاه سرمایه اجتماعی در بین انواع سرمایه‌های موجود، مشخص و تعریف می‌شود؛ سپس سطوح و ابعاد مختلف اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی آن تبیین شده، مؤلفه‌ها و عناصر کلیدی تشکیل‌دهنده سرمایه اجتماعی با توجه به ابعاد آن برشمرده می‌شود. در پایان، کارکردها و ظرفیت‌های حج با توجه به ابعاد اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی سرمایه اجتماعی و عناصر مربوط به هر یک از این ابعاد، احصا می‌شود. کلیدواژه‌ها: حج، سرمایه اجتماعی، ابعاد سرمایه اجتماعی، عناصر و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی.

سرمایه اجتماعی، یک مفهوم جامعه‌شناسی نسبتاً جدیدی است که ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی دارد و هر کدام از این ابعاد نیز دارای مؤلفه‌ها و اجزای مخصوصی است. از طرف دیگر، حج نیز عمل عبادی دارای منافع و کارکردهای وسیع و متنوع فردی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی است. در این تحقیق کوشش بر این است که با بررسی حج، از دیدگاه سرمایه اجتماعی و با توجه به ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی یا ابعاد ساختاری، شناختی و ارتباطی آن و همچنین عناصر و مؤلفه‌های ویژه هر یک از این ابعاد به این مهم نایل آییم که حج چه کارکردهایی در توسعه و ارتقای سرمایه اجتماعی دارد و رابطه آن با سرمایه اجتماعی جهان اسلام چیست؟

مفهوم شناسی سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی در لغت

سرمایه در اصطلاح اقتصاد، پول، کالا یا ابزاری است که اساس کسب و تجارت قرار دهند، یا پولی است که در اصل به بهای چیزی داده شده که هرگاه بیشتر از آن فروخته شود، مبلغ اضافی، سود خواهد بود.

با اینکه سرمایه در اصل، یک اصطلاح اقتصادی است، ولی امروزه اندیشمندان، دیگر سرمایه فیزیکی، پولی و مالی را تنها سرمایه موجود در زندگی نمی دانند؛ بلکه آنها سرمایه‌های جدیدتری را، از جمله سرمایه اجتماعی (Social Capital) معرفی می کنند که هر کدام، آثار مهم و درخور توجهی در توسعه همه جانبه و پایدار بشری و رشد اقتصادی دارند و در ادبیات جدید اقتصادی، با اینکه در حقیقت ثروت و مال نیستند، به آنها بسیار بها داده شده است (سعادت، ۱۳۸۳، صص ۵۶ - ۴۱). هر کدام از آنها، اگرچه تعاریف متفاوتی هم دارند، اما قابل تبدیل به یکدیگرند و می توانند باعث بازتولید همدیگر شوند و در نهایت اینکه همگی می توانند به توسعه همه جانبه جامعه به خصوص افزایش سرمایه اقتصادی و تولید ثروت منتهی شوند؛ از جمله این سرمایه‌ها می توان به سرمایه اقتصادی (مالی)، سرمایه طبیعی، سرمایه انسانی، سرمایه اجتماعی، سرمایه فرهنگی، سرمایه مذهبی، سرمایه

معنوی، سرمایه نمادین (سمبولیک) و سرمایه سیاسی اشاره کرد که در این مقال، مجالی برای پرداختن به آنها وجود ندارد.

با توجه به این توضیح، مشخص شد که قید «اجتماعی» در اصطلاح سرمایه اجتماعی، در برابر انواع دیگر سرمایه است.

چکیده تعاریف دانشمندان از سرمایه اجتماعی

در جدول ذیل چکیده‌ای از تعاریف گوناگون که اندیشمندان از سرمایه اجتماعی عرضه کرده‌اند، بیان شده است (تاجبخش، ۱۳۸۴، الف، ص ۱۷۰، توسلی و موسوی، ۱۳۸۲، ص ۲۲):

محورها	تعریف	کارکرد (هدف)	سطح تحلیل
بورديو	منابعی که دسترسی به کالاهای جمعی را فراهم می‌سازد و منافع عمومی را ارزیابی می‌کند.	تولید سرمایه اقتصادی	رقابت‌های طبقاتی افراد در حال رقابت با هم (سطح خرد)
پانتام	شبکه‌های روابط اجتماعی که مشخصه آنها هنجارهای اعتماد و همیاری است.	تسهیل کنش جمعی و کسب منفعت متقابل. دستیابی به دموکراسی و توسعه اقتصادی	مناطق و اجتماعات در مقیاس‌های ملی و بین‌المللی یا نظام سیاسی در سطح ملی (و سطح کلان)
کلمن	جنبه‌هایی از ساختار اجتماعی که کنش‌های منطقی را تسهیل می‌کند و اعضا از آن به عنوان منبعی برای رسیدن به منافع خود استفاده می‌کنند.	تولید سرمایه انسانی	افراد در گروه‌های فAMILI و اجتماعی (سطح خرد)
فوکویاما	مجموعه‌ای از هنجارها یا ارزش‌های غیر رسمی که موجب همکاری و تعاون اعضا می‌شود.	ترویج همکاری، کارایی اقتصادی و در نهایت دستیابی به رشد و توسعه اقتصادی	دولت‌ها، فرهنگ‌ها و نظام‌های ارزشی پیچیده (سطح کلان)

نان‌لین	دسترسی به منابع نهفته در روابط و شبکه‌های اجتماعی و استفاده از آنها	تولید منابع قدرت و حفظ آنها	افراد در شبکه‌ها و ساختار اجتماعی
بیکر	منبعی که از طریق شبکه‌های فردی یا سازمانی قابل حصول است.	تقویت بده‌بستان و کنش متقابل	گروه‌ها و سازمان‌ها (سطح میانه)

به نظر نگارنده، سرمایه اجتماعی منابعی است بالفعل یا بالقوه، نهفته در ساختارهای اجتماعی و روابط متقابل بین افراد یا گروه‌ها و سازمان‌های مختلف یک جامعه که ممکن است به ایجاد منافعی در ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی، برای آن جامعه در سطوح فردی و جمعی منتهی شود.

ابعاد سرمایه اجتماعی

با توجه به اینکه سرمایه اجتماعی، مفهومی ترکیبی است، ابعاد مختلفی دارد که با یکدیگر در ارتباط و پیوند هستند و تعاملی چندسویه میان آنها برقرار است. توجه به این ابعاد، در درک این مفهوم کمک فراوانی می‌کند. این ابعاد به گونه‌ای هستند که در صورت تقویت آنها می‌توان زمینه توسعه را فراهم کرد. سرمایه اجتماعی به ابعاد چهارگانه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی تقسیم شده است (علینی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۵).

* عناصر و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی

توجه به اینکه سرمایه اجتماعی به ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی تقسیم شده است، در اینجا لازم است مؤلفه‌ها و اجزای سرمایه اجتماعی با توجه به هر یک از این ابعاد نیز بیان شود.

* مؤلفه‌های بعد اجتماعی

اعتماد، روابط متقابل، مشارکت، آگاهی عمومی، اخلاقیات و مسئولیت اجتماعی، شبکه‌های رسمی و غیر رسمی، انجمن‌های داوطلبانه، کمک و مساعدت، همکاری و تعاون، نظم‌پذیری، احترام به یکدیگر، نوع دوستی، صداقت، وفای به عهد، صلح و دوستی، تشریک مساعی و....

* مؤلفه‌های فرهنگی

مقررات رفتاری، هنجارها، ارزش‌ها، دین و ایدئولوژی، نمادها، مثل‌ها و استعاره‌ها، جو و فضا، اعتقادات دینی، تفکر عقلانی.

* مؤلفه‌های بعد سیاسی

امنیت، نهادهای عمومی و مدنی، مشارکت سیاسی، انتخابات، قانون‌مداری مردم، روزنامه‌ها و رسانه‌ها، پایبندی حکومت به قانون، انتخابات، کارآمدی حکومت.

مفهوم‌شناسی حج

لغت حج را شرع مقدس اسلام وضع نکرده است؛ زیرا این عمل در عرب پیش از اسلام نیز وجود داشته و بخشی از فرهنگ آنها به شمار می‌رفته و مردم جاهلی نیز آن را انجام می‌داده‌اند. حجی که در فرهنگ قرآن و زبان پیامبر ﷺ به کار رفته، مجموعه مناسکی است که در مکه و مشاعر، در زمان خاص و به شکل خاص و بدون پیرایه‌های زمان جاهلیت صورت می‌گیرد.

بررسی ارتباط حج با ارتقای سرمایه اجتماعی جهان اسلام

از جمله دلایل اهمیت فوق‌العاده و منحصر به فرد حج، وجود ابعاد مختلف و منافع وسیع و احياناً متضاد در آن است که این چنین وسعت و گسترده‌گی‌ای در هیچ یک از عبادت‌ها دیده نمی‌شود و این از مختصات حج است که از آیات و روایات مختلف، از جمله ﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ﴾ (حج: ۲۸) به دست می‌آید.

امام رضا علیه السلام منافع حج را برای تمام اهل زمین؛ از شرق و غرب می‌داند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۹، ص ۳۲). همچنین منافع حج؛ اعم از منافع دینی، دنیوی، فردی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، محلی، جهانی و... است. از این رو، حج سرمایه عظیم اجتماعی است، همان که بسیاری از متفکران، آن را خیر عمومی دانسته‌اند.

در ادامه، با توجه به ابعاد چهارگانه سرمایه اجتماعی؛ یعنی ابعاد اقتصادی، اجتماعی،

فرهنگی و سیاسی و همچنین مؤلفه‌ها و اجزای مربوط به هر یک از این ابعاد، به بررسی مهم‌ترین کارکردهای حج در ارتقای سرمایه اجتماعی پرداخته می‌شود.

کارکردهای اجتماعی حج در ارتقای سرمایه اجتماعی

شک نیست که اسلام دینی اجتماعی است و علاوه بر ارمغان رستگاری برای افراد، برای رستگاری جامعه هم برنامه‌هایی دارد؛ بلکه بیشترین اهمیت را برای شئون اجتماعی قائل است. تشریح بسیاری از عبادات؛ از جمله نماز جماعت، نماز جمعه، نماز عید فطر و عید قربان و همچنین حج، به منظور اهداف اجتماعی است.

در این بخش، قسمتی از کارکردهای اجتماعی حج مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۱. حج و انجمن‌های داوطلبانه

انجمن، به مجموعه‌ای از افراد گفته می‌شود که نگرانی، هدف و باوری مشترک دارند. انجمن‌های داوطلبانه از نظر جامعه‌شناسی سازمان‌ها، جامعه‌شناسی توسعه و جامعه‌شناسی سیاسی، بسیار مهم‌اند. این انجمن‌ها ساختارهای نهادینه شده یاریگری و مشارکت‌اند (سرایبی و قاسمی، ۱۳۸۱ش، ص ۲۶).

عضویت در انجمن‌های داوطلبانه، یکی از عناصر اصلی سرمایه اجتماعی شمرده شده است؛ زیرا انجمن‌ها از طریق دامنه وسیعی از تماس‌های فردی، ظرفیتی را ایجاد می‌کنند که در بهبود و کارایی کارکرد زندگی اجتماعی - سیاسی افراد، نقشی اساسی دارد (خدایی ابراهیم و اکبری، ۱۳۸۷ش، ص ۲۸).

حج به عنوان عملی عبادی، گسترده‌ترین انجمن داوطلبانه از حیث کمیت و کیفیت است. هیچ انجمن داوطلبانه‌ای در دنیا وجود ندارد که سه میلیون جمعیت حاضر داشته باشد؛ جمعیتی که نماینده بیش از یک میلیارد مسلمان هستند.

حج، محیطی معنوی، آموزشی و علمی است که حضور توده‌ای مردم و سازمان اجتماعی مذهبی موجود در آن، تأثیر فراوانی بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی دارد.

۲. حج و آگاهی

آگاهی و شناخت، در دنیای امروز، نقش فوق‌العاده‌ای در زندگی بشر ایفا می‌کند. امروزه دانش و اطلاعات، سرمایه‌ای عظیم در تحولات اجتماعی است که روز به روز هم از نظر کیفی و هم از نظر کمی، در حال گسترش است.

معرفت یا همان آگاهی و شناخت، نخستین هدیه حج و کلید گشایش برکات حج در زمینه‌های خودسازی، سیاست، اجتماع، قدرت ملی و تعاون میان ملت‌هاست. شناخت عظمت حج و تأمل در پایه‌گذاری این خانه به عنوان خانه خدا و مردم ﴿إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ﴾ (آل عمران: ۹۶) و اینکه چگونه حج عامل هدایت عالمیان است؟ مکانیسم آن چگونه است و هدایت عالمیان به چه معناست؟ فهم همه اینها جایگاه حج را به عنوان ثروت اجتماعی بین‌المللی روشن می‌کند.

در حج انواع مختلفی از شناخت حاصل می‌شود که برخی از آنها عبارت‌اند از:

الف) وظیفه‌شناسی

یکی از مناسک حج، وقوف در عرفات است. طبق روایات، وقوف در عرفات یکی از ارکان اصلی حج است که حج بدون آن تحقق نمی‌یابد، این وقوف دارای فضایل بسیار ارزشمندی است. عده‌ای در وجه نامگذاری آن به عرفات گفته‌اند:

«عرفات [به معنای آشنایی] به آن علت است که حضرت ابراهیم علیه السلام در اینجا برای قربانی کردن اسماعیل خواب دید و لذا به وظیفه خود آشنا و عارف شد، یا اینکه جبرئیل علیه السلام در روز عرفه بر ابراهیم علیه السلام وارد شد و مناسک حج را به او آموخت و او را با اعمال این روز آشنا کرد (قائدان، ۱۳۸۶ش، ص ۱۴۹).

بنابراین، حج فرصت مناسبی برای شناختن و شناساندن وظایف شرعی و غیر شرعی، و فردی و اجتماعی است.

ب) خودشناسی

«معرفت نفس» کلید تمامی معارف الهی است. از همین روست که تعبیر بلند «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ» از پیامبر صلی الله علیه و آله و امیر مؤمنان علیه السلام در حد شهرت نقل شده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۳۱ و ج ۶، ص ۲۵۱).

اعتماد به نفس، عزت نفس و خود باوری از نتایج خودشناسی است؛ کسی که شناخت صحیحی از خود داشته باشد، در ارتباط با دیگران موفق تر خواهد بود و با اعتماد به نفس، به دیگران هم اعتماد خواهد کرد (فتحی، ۱۳۹۳).

حج فرصتی است مناسب برای شناخت خود به عنوان یک فرد، به معنای تأمل در وجود خویش و شناخت ضعف‌ها و توانایی‌های آن و همچنین شناخت خود به عنوان جزئی از مجموعه عظیم امت اسلامی (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۷۷ ش).

ج) خداشناسی

در حج، درس خداشناسی و توحید و نفی هرگونه شرک نهفته است که در تک تک اعمال و مناسک آن، آشکار است و شاید بتوان گفت که مهم‌ترین پیام حج، خداشناسی است. دعای عرفه حضرت سیدالشهدا علیه السلام که همه ساله در صحرای عرفات تلاوت می‌شود، علاوه بر اینکه از زبان حجت خدا و امامی معصوم نقل شده، شامل مطالب عرفانی و عمیق در مبحث خداشناسی است که مانند آن را در دعاهای دیگر کمتر می‌توان یافت.

د) شناخت اوضاع مسلمین جهان

اجتماع عظیم حج، فرصت بزرگی را برای آگاهی همه‌جانبه به حقایق و واقعیات عالم، غده و عده مسلمانان، دردها و مشکلات آنان و راه علاجشان، همراه تبادل نظر و مشورت، که راهی مطمئن برای آگاهی‌افزایی است، به وجود می‌آورد و در نهایت موجب تألیف قلوب، ایجاد انگیزه‌ها و شکل‌گیری سرمایه اجتماعی می‌شود. حج، اجتماعی بزرگ است که از دو جهت ساختاری و آموزه‌های دینی، منبع آگاهی عمومی است.

ه) شناخت نمونه و نمایی از امت واحده

با توجه به آیه کریمه **﴿وَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ﴾** (بقره: ۱۴۳) حج، عرصه تجلی شاهد و ناظر بودن مسلمانان بر یکدیگر، بلکه بر همه مردم است. مسلمانان از طریق انسجام و پیوستگی، اخلاق، منش و رفتار، همدردی با سایر ملل اسلامی، اعتمادسازی، افشاگری خیانت‌ها و خباثت‌های دولت‌های وابسته و ناکارآمد داخلی و دخالت‌های

استکبار، به خصوص در عرصه آگاهی بخشی، می تواند شاهد و ناظر باشند. این شهادت و نظارت جز با شناخت امکان پذیر نیست که البته این شناخت نیز در حج ممکن است.

و. دشمن شناسی

حج، تمرین مبارزه دائمی با دشمنان و بلکه میدان مبارزه با آنهاست. البته این نکته مهم نباید فراموش شود که لازمه مبارزه با هر دشمنی، علم به دشمنی او و شناخت نقاط ضعف و قوت آن دشمن است.

از جمله دشمنانی که قرآن و روایات حضرات معصومین علیهم السلام از آنها نام برده و به معرفی آنها پرداخته و حج را میدانی برای مبارزه با همه آنها شمرده، عبارتند از: پیروی از نفس^۱ (لیثی واسطی، ۱۳۷۶ ش، ص ۴۹۷) و هوا و هوس^۲ (طه: ۱۶)، خشم^۳ (خوانساری، ۱۳۶۶ ش. ج ۲؛ ص ۴۵۴)، جهل^۴ (نهج البلاغه حکمت ۴۴۷ و ۱۷۴)، شیطان^۵ (فاطر: ۶) قوم یهود^۶ (مائده: ۸۲)، منافقین^۷ (بقره: ۱۴)، کفار^۸ (نساء: ۱۰۱)، مشرکین^۹ (مائده: ۸۲)

۱. امیرالمؤمنین علی علیه السلام: «نَفْسُكَ أَقْرَبُ أَعْدَائِكَ إِلَيْكَ»؛ «نفس تو نزدیک ترین دشمنان به توست.»
۲. «فَلَا يَصُدُّكَ عَنْهَا مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَتَرْدَى»؛ «و هرگز نباید افرادی که ایمان به قیامت ندارند و از هوس های خویش پیروی کردند تو را از آن باز دارند که هلاک خواهی شد.»
۳. امیرالمؤمنین علی علیه السلام: «أَعْدَى عَدُوٍّ لِلْمَرْءِ عَضْبُهُ وَ شَهْوَتُهُ فَمَنْ مَلَكَهَا عَلَتْ دَرَجَتُهُ وَ بَلَغَ غَايَتُهُ»؛ «دشمن ترین دشمنی از برای مردم، خشم او و خواهش اوست. پس هر که مالک شود، آن ها را یعنی مسلط شود بر آن ها، بلند شود پایه او و برسد به پایان خود؛ یعنی به پایان مطلب و مقصد خود یا به اعلی مراتب فضل و افزونی که از برای او میسر باشد و حاصل هر دو یکی است.»
۴. «النَّاسُ أَعْدَاءُ مَا جَهِلُوا»؛ «مردم دشمن آن چیزی هستند که نمی دانند.»
۵. «إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا»؛ «البته شیطان دشمن شماست. پس او را دشمن بدانید.»
۶. «لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ» .
۷. «وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُونَ»؛ «و چون با کسانی که ایمان آورده اند برخورد کنند، می گویند: ایمان آوردیم، و چون با شیطان های خود خلوت کنند، می گویند: در حقیقت ما با شما ایم. ما فقط [آنان را] ریشخند می کنیم.»
۸. «إِنَّ الْكَافِرِينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُبِينًا».
۹. «لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا... وَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا»؛ «به طور مسلم، دشمن ترین مردم نسبت به مؤمنان را، یهود و مشرکان خواهی یافت.»

و همسران و فرزندان (تغابن: ۱۴).^۱

روشن است که حاجی با رها کردن خانه و کاشانه و بریدن از وابستگی و دلبستگی به آنها، برای اجرای فرمان الهی، با دشمن نفس و وساوس شیطانی به مبارزه برمی خیزد. احکام حج؛ اعم از محرمات و واجبات، همگی تمرین عملی مبارزه با نفس و شیطان‌اند. حرمت نزاع برای مُحرم، نبرد عملی با دشمنی خشم است. در بین اعمال حج، رمی جمرات، نماد دشمن‌شناسی و دشمن‌ستیزی است و وقتی حاجی رمی جمرات می‌کند، یعنی به مبارزه با دشمن نفس و شیطان برخاسته است.

۳. حج و ارتباطات اجتماعی

با توجه به اینکه زندگی اجتماعی ضرورتی قطعی است و بدون آن، روابط بین اعضای جامعه ممکن نمی‌شود و از سوی دیگر، روابط سالم اجتماعی که از عناصر مهم سرمایه اجتماعی است، جامعه سالم را پی‌ریزی می‌کند، اسلام در دستورهای اجتماعی خود، این هدف را منظور کرده تا انسان‌ها روابط سالمی داشته و برای یکدیگر مفید باشند. عبادت‌های دسته‌جمعی از قبیل نماز، حج و عزاداری‌ها این مقصود را بر آورده می‌کنند.

حج، پیوند دهنده مسلمانان است؛ چون روابط اجتماعی در شبکه مذهبی و اجتماعی حج در سطوح مختلف وجود دارد. حج شبکه ارتباطی معنوی، اجتماعی و سیاسی درون گروهی، بین گروهی و بین‌المللی خاص و جامع همه مراتب روابط اجتماعی است. از این رو، حج مناسب‌ترین فرصت برای ایجاد ارتباطات منطقی و مداوم و تبادل نظر و مذاکرات اصولی میان ملت‌هاست تا بدین وسیله بتوانند به مشکلات و کمبودهای کشورهای اسلامی آگاه شده، در حل مشکلات دیگر اعضا شریک و سهیم شوند (اولیائی، ۱۳۷۸ق، ش ۲۷، ص ۲۹).

عرصه‌های ارتباطات در حج

برخی از عرصه‌های ارتباطی مهم موجود در حج عبارت‌اند از:

- بین ملت‌ها و قومیت‌ها؛

۱. ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِنْ أَرْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ﴾؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، بعضی از همسران و فرزندان دشمنان شما هستند.»

- بین حکومت‌های کشورهای اسلامی؛
- بین حکومت‌های کشورهای اسلامی و قدرت‌های استکباری؛
- بین مذاهب و فرق اسلامی.

۴. حج و اعتماد (Trust) اجتماعی

اعتماد تعمیم‌یافته و روابط اجتماعی، خمیر مایه سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهد. اعتماد و روابط اجتماعی نیز همبستگی تنگاتنگی دارند و تار و پود آن دو، آگاهی است. اعتماد، خیر عمومی است که باید با دقت تمام از آن مراقبت کنیم؛ چون وقتی صدمه ببیند، با آسیب‌های زیادی مواجه خواهیم شد و وقتی نابود شود، جوامع، متزلزل، و دچار فروپاشی می‌شوند. پیامبر خدا ﷺ، اعتماد مردم را مایه خوشبختی انسان می‌داند و می‌فرماید: «كَفَى بِالْمَرْءِ سَعَادَةً أَنْ يُوثِقَ بِهِ فِي أَمْرِ دِينِهِ وَ دُنْيَاهُ» (پاینده، ۱۳۸۲ش، چاپ ۴، ص ۶۰۸)؛ «در خوشبختی مرد، همین بس که در کار دین و دنیايش به او اعتماد کنند.»

عرصه‌های اعتماد در حج

حج، میدان ظهور چند نوع اعتماد است؛ اعتماد به خدا (حسینی خامنه‌ای، بیانات ۱۳۷۸)، اعتماد به نفس (حسینی خامنه‌ای، پیام، ۱۳۸۲) و اعتماد اجتماعی که خود به چند دسته تقسیم می‌شود؛ مثل اعتماد بین حکومت‌ها و اعتماد بین ملت‌ها.

بسیاری از سوء تفاهم‌ها، بدبینی‌ها، کدورت‌ها بین مسلمانان و جوامع اسلامی، ناشی از بی‌اعتمادی ذهنی است؛ مثلاً پیروان یک مذهب احساس می‌کنند که دیگران علیه آنها عمل می‌کنند یا احساس می‌کنند دیگران در اعتقادات و رفتارهای دینی، انحراف دارند. حج، محل رفع این نوع ابهامات ذهنی و فکری است.

حج می‌تواند تحوّل‌ی درونی در یکایک مسلمانان ایجاد کند و روح توحید و ارتباط با خدا و اعتماد به او، و نیز احساس قدرت، اعتماد به نفس، رستگاری و فداکاری را در حجاج به وجود آورد و از اعضای جدا افتاده امت اسلامی، پیکره‌ای واحد و کارآمد و نیرومند بسازد (جعفریان و خسروی، ۱۳۷۱ش، ص ۱۳۵). و چنین تحوّل‌ی است که از هر انسانی، موجودی شکست‌ناشناس و تهدید و تطمیع‌ناپذیر می‌سازد (مرکز تحقیقات حج، بی تا، ج ۲، ص ۹۸).

۵. حج و همبستگی (Solidarity) و انسجام اجتماعی (SOCIAL SOLIDARITY)

حج، نمود عینی آیه شریفه ﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا﴾ (آل عمران: ۱۰۳) است که بر دو مسئله اساسی «تمسک به حبل الله» و «رعایت وحدت کلمه و پرهیز از افتراق و اختلاف» را تأکید می‌کند و می‌تواند توحید را در کالبد ملت‌های مسلمان تزریق کند و باعث انس و مودت اسلامی و پیوندهای فکری و عاطفی میان مسلمانان گردد (حسینی خامنه‌ای، پیام، ۱۳۷۲).

خداوند، حج را محل اجتماع و امنیت برای همه مردم (بقره: ۱۲۵)^۱ و جبران ناکامی‌ها و شفای دردهای امت اسلامی قرار داده است. این قدرت، از همبستگی اجتماعی میلیونی از چهار گوشه جهان اسلام در یک نقطه و زیر پرچم توحید، حاصل می‌شود.

عرصه‌های همبستگی و وحدت در حج

همبستگی و وحدت مسلمانان ضرورتی انکارناپذیر است و کعبه، به عنوان قبله واحد مسلمانان و حج به عنوان بزرگ‌ترین همایش جهانی موحدین، در ایجاد کردن و استحکام بخشیدن این همبستگی و اتحاد، تأثیر شگرفی دارد.

عرصه‌هایی از همبستگی که حج می‌تواند در آن مؤثر باشد عبارت‌اند از:

- همبستگی بین کشورهای مسلمان؛
  - همبستگی بین افکار و اندیشه‌های اسلامی؛
  - همبستگی بین ملت‌های مسلمان؛
  - همبستگی بین آحاد مسلمین (مرکز تحقیقات حج، پاییز ۱۳۸۰، ش ۳۷، ص ۳۰).
- راهکارهای عملی وحدت مسلمین در حج، در موضوعات مختلفی می‌تواند بروز داشته باشد که بنا بر ضرورت عینی و کاربردی بودن مناسک حج، به موارد اصلی آن اشاره می‌کنیم:
- وحدت عقیدتی، فکری و جهانی مسلمین؛
  - وحدت اجتماعی، سیاسی و بین‌المللی جهان اسلام؛
  - وحدت اقتصادی، تجاری و بازرگانی.

۱. ﴿وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنًا﴾.

۶. حج و همکاری و مشارکت اجتماعی (participation)

به نظر بسیاری از اندیشمندان، مشارکت، تأثیر مستقیمی بر میزان سرمایه اجتماعی دارد. هر قدر شبکه‌های ارتباط اجتماعی متراکم‌تر باشند، احتمال همکاری شهروندان در جهت منافع متقابل، بیشتر می‌شود؛ زیرا مشارکت اجتماعی از طریق افزایش هزینه‌های بالقوه عهدشکنی، کاهش فضای ابهام‌آمیز و غیر شفاف، تقویت هنجارهای معامله متقابل، و ایجاد حس اعتماد به دیگران از طریق تسهیل ارتباطات و ارائه الگوی همکاری در آینده، زمینه همکاری و اعتماد به یکدیگر را در میان کنشگران افزایش می‌دهد (پانام، ۱۳۷۹ش، صص ۲۹۶، ۲۹۷ و ۲۹۸).

کنگره عظیم حج مناسب‌ترین فرصت و موقعیت برای مشورت، تبادل نظر و مذاکرات اصولی میان ملت‌هاست و در پرتو این ارتباطات منطقی و مداوم، می‌توان به مشکلات و کمبودهای کشورهای اسلامی آگاهی پیدا کرد و هر کشوری از مجموعه جهان اسلام به عنوان عضوی از بدن و ساختار جهانی مسلمین در مشکلات دیگر اعضا شریک و سهیم خواهد شد.

یکی از مهم‌ترین کارکردهای اجتماعی حج، تعاون و همکاری در حوزه‌های مختلف زندگی است. پس می‌توان گفت که حج عرصه عمل به آیه شریفه: ﴿تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ﴾ (مائده: ۲) است. این عمل جمعی، طوری تنظیم شده است و مناسک آن مؤلفه‌هایی دارد که مسئله تعاون و همکاری را تقویت می‌کند و موجب احسان و نیکوکاری می‌شود؛ از باب مثال، قربانی و تقسیم آن میان مردم؛ به ویژه تنگدستان به معنای دستگیری و تعاون است. وقتی در مهم‌ترین عمل حج، مؤمن، موظف می‌شود تا حیوانی سالم و کامل را بکشد و گوشت آن را به بینوایان دهد، این اندیشه در وی تقویت می‌شود که تنها نباید در مقطع کوتاهی و برای رهایی از گرسنگی به او کمک کرد؛ بلکه باید کاری کرد که از فقر و نداری خارج شود (حسینی، روزنامه کیهان، ۸/۲۸/۸۶).

۷. حج و وفای به عهد

از بعد اجتماعی، صداقت و تعهد در جامعه، فرایند توسعه را سرعت می‌بخشد (برامکی یزدی، confbank.um.ac.ir). سرمایه اجتماعی که باعث حل مسائل جمعی و تسهیل گردش

چرخ‌های تعاملات اجتماعی است، از تعهد و مسئولیت‌پذیری در اجرای وظایف و اعتماد به یکدیگر به وجود می‌آید (فیروزآبادی، ۱۳۸۴ش، صص ۱۶۱-۱۶۰).

حج محل تشاور و تعاهد برای حل مشکلات داخلی و بین‌المللی جوامع اسلامی و حل آنهاست. تعاهد، دو جنبه و عرصه دارد: جنبه درونی که دل‌ها و فکرها را در بر می‌گیرد، و جنبه بیرونی که به شکل امت اسلامی و احساس وحدت اشاره می‌کند. احساس مسئولیت و تعهد، از عناصر قدرتمند که امت اسلامی باید آنها را کسب کند. از ضرورت‌های مهم کشورهای اسلامی، گستردن بیداری و احساس تعهد و مسئولیت میان جوانان است و این مطلب، متوجه خواص امت است (فتحی، ۱۳۹۳ش).

۸. حج و احترام به یکدیگر

مسالمت، مدارا، برادری، محبت نسبت به یکدیگر و ممنوعیت خشونت، منازعه، فسوق و جدال با دیگران، از تأکیدهای مهم اسلام در حج است. حج، محلی است برای تمرین ترک جدال و مخاصمه با دیگران؛ چنان که یکی از محرمات احرام، جدال و مخاصمه با دیگران است.

کارکردهای سیاسی حج در ارتقای سرمایه اجتماعی

۱. حج و تزریق معنویت به سیاست

مذهب و معنویت در سیاست، رسانه‌ها و گفتمان هر روزه بسیاری از افراد در کشورهای مختلف، تأثیر شایان دارد. یکی از کارکردهای مهم حج این است که افراد سیاستمدار و غیر سیاستمدار را در یک گروه قرار می‌دهد و اگر به درستی عمل شود و افراد قدرتمند و حاکم، واقعاً در کنار مردم عادی و شهروندان دیگر نیز در کنار هم و در یک صف قرار گیرند، حج به همه آنان؛ صبغه معنوی می‌دهد. این صبغه؛ یعنی همان بندگی و حج، بندگی را خاستگاه تزریق سیاست به جامعه قرار می‌دهد (صالحی،

<http://lib.hajj.ir/View/fa/Default>

۲. حج و اعلان مواضع رسمی اسلام و دولت اسلامی در مورد مسائل مختلف

از دیگر کارکردهای سیاسی حج می‌توان به مسئله اعلان مواضع رسمی اسلام و دولت اسلامی در مورد مسائل ریز و درشت اعتقادی و فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی اشاره کرد. از این رو، خداوند به پیامبر ﷺ فرمان می‌دهد:

﴿وَإِذْ أُنزِلَ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ﴾ (توبه: ۳)

«و این اعلامی است از خدا و پیامبرش برای مردم در روز حج اکبر که خدا و پیامبرش از مشرکین بیزارند.»

از آنجا که اسلام شفاف‌سازی در همه امور، به ویژه امور سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را بسیار مهم می‌داند، حج را به عنوان مهم‌ترین موقعیت برای شفاف‌سازی قرار داده و مواضع خود را به جمعیت انبوهی از مسلمانان به طور صریح ابراز می‌کند. اعلان برائت از مشرکان و کافران و مشخص کردن مرزهای خودی از غیر خودی، به این معناست که اسلام با هر نوع مخفی‌کاری، به ویژه در اصول، مخالف است (حسینی، کیهان، ۸۶/۸/۲۸).

۳. حج و احیای هویت سیاسی اسلامی

هویت، فرایندی است که طی آن، انسان خود را در کنار فرد یا افراد دیگر می‌بیند. این فرایند می‌تواند محصول عضویت در گروه، یا نتیجه عملکرد گروه، به عنوان مرجع برای آن فرد، باشد که مطابق هنجار گروه مرجع، فرد، ارزش‌ها و استانداردهای سایر افراد یا گروه‌ها را چارچوبی برای انطباق خود برمی‌گزیند. از طریق فرایند هویت‌سازی می‌توان به نوعی، به سرمایه اجتماعی دست یافت. زمانی که این فرایند ایجاد می‌شود، شانس تبادل اطلاعات و ارزیابی صحیح آنها نیز افزایش می‌یابد. این فرایند موجب افزایش همکاری و ارتباط متقابل میان افراد نیز می‌شود که البته عکس این قضیه نیز می‌تواند صادق باشد (امین بیدختی و نظری، ۱۳۸۸ش).^۱

۱. علی اکبر امین بیدختی و ماشاءالله نظری، «ارائه یک مدل نظری با استفاده از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی برای ایجاد سازمان دانش محور: راهکاری جهت بهبود عملکرد اقتصادی»، مجموعه مقالات همایش ملی سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی، دانشگاه سمنان، اسفند ۱۳۸۸

مهم‌ترین تأثیر و جلوه حج در عرصه سیاسی و اجتماعی است. هیچ‌یک از ادیان دیگر و مکاتب بشری چنین فرصتی در اختیار ندارند که پیروان آنها بتوانند در مراسمی واحد کنار هم جمع شوند. تجمع حج، خود تأثیری سیاسی دارد و نشان دهنده عظمت مسلمانان است. از این به بعد، حج را می‌توان به احیای هویت سیاسی - اسلامی تعبیر کرد. هویت سیاسی - اسلامی از تقابل امت اسلام با مشرکان و کافران و دشمنان جهان اسلام حکایت دارد. چنین هویتی خود در برائت اسلامی در حج به خوبی تجلی و تبلور می‌یابد.

۴. حج و قدرت سیاسی

مراسم حج، منبع پایدار مولد قدرت برای کشورهای اسلامی است؛ منبع قدرتی که از اجتماع مؤمنین برگرد توحید برآمده و در مناسبات جهانی و چالش‌های پیش روی ملل مسلمان و رقابت‌ها و منازعات سیاسی و اجتماعی، مؤثر است؛ به عبارت دیگر، حج به مثابه سرمایه اجتماعی، منبع قدرت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی است و می‌تواند مسائل مختلف جوامع اسلامی را حل کند.

امروزه قدرت اقتصادی و انسانی کشورهای اسلامی بر اثر فقدان سرمایه اجتماعی، کارآیی و اثربخشی خود را از دست داده، بلکه به منشأ گرفتاری آنان تبدیل شده است. حاجی با رفتار خوب، برادری و همدلی، میان خود و دیگر ملت‌ها پیوند اسلامی برقرار می‌کند. یکپارچگی امت اسلامی نیز باعث قوی و مقتدر شدن مسلمانان در میدان‌های گوناگون هویت‌یابی می‌شود، و آن وقت، کار برای مستکبران جهانی سخت خواهد شد (فتحی، ۱۳۹۳ش).

دو کارکرد اساسی حج در تولید قدرت

الف) تأثیر روان‌شناختی از طریق تزکیه و طهارت روح و روان که توان و اراده افراد را بالا می‌برد؛

ب) همبستگی و انسجام اجتماعی و هضم در جماعت مسلمین و تجسم هویت جمعی اسلامی که نمود عینی آن در به‌جا آوردن جمعی مناسک و شعائر حج ظاهر می‌شود که در آن، اختلافات نژادی، زبانی، جغرافیایی و تاریخی، همه

رنگ می بازد و از همه، یک «کل» پدید می آید و توان اجتماعی و بین‌المللی جوامع اسلامی را بالا می‌برد.

نتیجه این دو کارکرد، به ودیعت نهاده شدن قدرت خداوند در ید واحد امت اسلامی است. غفلت جامعه اسلامی از این قدرت الهی که می‌تواند به شکل سرمایه و قدرت اجتماعی ظاهر گردد، منشأ آسیب‌ها و تهدیدات زیادی در جوامع اسلامی شده است.

سطوح تولید قدرت در حج

حج می‌تواند در سه سطح، قدرت تولید کند:

الف) قدرت فردی؛ فرد در حج با تزکیه و تهذیب نفس، قدرت درونی مقابله با هوای نفس و وساوس شیطان را پیدا می‌کند. اعتماد به نفس، خود باوری و عزت نفس از نتایج قدرت فردی است؛

ب) قدرت ملی؛ مقصود از قدرت ملی این است که جامعه از اخلاق، علم، ثروت، نظام سیاسی کارآمد، عزم و اراده عمومی برخوردار باشد و فقدان آن، زمینه انحطاط اخلاقی و سیاسی کشورها را فراهم می‌کند. تعالیم سیاسی و اجتماعی اسلام؛ مانند حج، همه در جهت دستیابی ملل اسلامی به اقتدار، سیادت علمی، اخلاقی، سیاسی، روحی و مادی است (حسینی خامنه‌ای ۷۶/۱/۲۱).

ج) قدرت فراملی؛ پشتوانه جهان اسلام، امت بزرگ اسلامی است و حج، محل نمایش و میدان تحقق این پشتوانه عظیم و تمام‌ناشدنی و غیر قابل شکست است (همان). حج، جایگاه بازشناسی قدرت امت اسلامی است. این بازشناسی، کمک می‌کند که جامعه اسلامی به جایگاه شایسته و واقعی خود در دنیای امروز و فردا پی ببرد (فتحی، ۱۳۹۳ش).

۵. حج و امنیت

یکی از نیازهای اساسی جامعه انسانی، امنیت جانی، مالی و اعتقادی، و به طور کلی امنیت حقوقی است که بدون آن، جامعه از آرامش لازم بی‌نصیب می‌ماند و به رشد و کمال نخواهد رسید. از این رو، جوامع بشری با وجود اختلاف فرهنگ‌ها و سنت‌ها، به منظور تأمین امنیت اجتماعی خود، همواره تمهیداتی را می‌اندیشند؛ برخی بر تعلیم و تربیت

تکیه می‌کنند، برخی قوانین کیفری را چاره‌ساز می‌دانند و گروهی نیز اعمال زور را پیشنهاد می‌دهند. اما سرگذشت جوامع انسانی در گذشته و حال و ناامنی‌های گوناگون، ناموفق بودن هر یک از طرق یادشده را در عمل اثبات کرده است. در مقابل، مکاتب الهی با تکیه بر مبانی اعتقادی و تربیت دینی، راه اساسی را در تأمین امنیت پیموده و برای دیگر عوامل، نقش دوم را قائل‌اند (همان).

حج، به عنوان عبادتی جهان شمول با مناسک و احکام ویژه و حرکات نمادینش، نموداری از جامعه امن اسلامی و تمرینی برای تأمین صلح و ثبات و امنیت عمومی در طول حیات اجتماعی انسان در همه جا و هر زمان است، و حرم، مکه و کعبه، با تقدس و شرافتی که دارد، حریم کبریایی حق و جایگاه امن برای انسان‌هاست (رهبر، ۱۳۷۷ش، صص ۱۸۰-۱۷۹). ﴿وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا﴾؛ «و هر کس به این حریم در آید، در امان است» (آل عمران: ۹۷).

۶. قانون‌مداری مردم و حج

واجبات و محرمات متعدد حج و احکام متنوع و پیچیده آن؛ به‌ویژه کفارات، تمرینی است برای قانون‌مداری آحاد مسلمین.

کارکردهای فرهنگی حج در ارتقای سرمایه اجتماعی

از مهم‌ترین کارکردهای حج، می‌تواند کارکردهای فرهنگی آن باشد؛ زیرا کعبه محلی برای هدایت، و مناره‌ای برای توحید بوده است. آفتاب عالم تاب و حی، همواره بر سرزمین مکه نورافشانی کرده و از این مکان به دیگر اقطار عالم تابیده است. منادیان توحید از این مئذنه بلند ایمان، آهنگ آسمانی دعوت خویش را به گوش جهانیان رسانیده‌اند.

پاره‌ای از کارکردهای فرهنگی حج:

۱. حج و هنجارهای (Norm) اجتماعی

هنجار که از عناصر و مؤلفه‌های مهم سرمایه اجتماعی است، اصل، قاعده یا قانون محسوب می‌شود که باید رفتار را هدایت و راهبری کند و به یک معنا، فرمول رفتار است

(ساروخانی، ۱۳۷۰ش، ص ۴۹۱) و سبب هماهنگ شدن با محیط و انتظارات جامعه می شود. هر فرهنگ و تمدنی برای حفظ و بازآفرینی خود نیازمند گسترش هنجارها و ارزش های خود از طریق هنجارهای خاص اجتماعی است. حج از این جهت هنجاری اجتماعی است که به گسترش ارزش های اسلامی می پردازد.

مراحل هنجارآفرینی و هویت سازی اجتماعی حج

الف) قبل از موسم حج

ب) هنگامه موسم حج

ت) بعد از موسم حج

۲. حج و احیای سنت ها

به نظر فوکویاما توانایی رسیدن به سعادت در یک جامعه، در درجه نخست به دوام و قوام مشارکت و همکاری اعضا و مهم تر از آن رعایت موازین اخلاقی، نظیر اعتماد، صداقت، نوع دوستی، اتکاپذیری و... وابسته است. بنابراین، احیای سنت ها و ارزش های معتبر اخلاقی برای ایجاد اعتماد اجتماعی ضروری است (کاظمی، ۱۳۷۶ش، ص ۲۱۹). حج که سنتی دیرین است و در دل خود سنت ها و ارزش های بسیار دارد، منبعی است غنی و قوی برای سرمایه اجتماعی جهان اسلام.

۳. حج و احیای ارزش ها

حج، اردوگاه تربیتی - بین المللی مسلمانان با همه اختلاف زبانی، نژادی، عادات، و آداب است؛ محلی برای لبیک گویی همه مردم از سرزمین های دور و نزدیک به ندای ملکوتی ابراهیم خلیل برای انجام حج و مشاهده منافع (حج: ۲۸) یکی از آثار این تربیت، شکل گیری اراده اجتماعی است که می تواند ارزش های اسلامی را جهان گیر کند. یکی از آسان ترین راه ها برای استفاده از این فرصت، تأدب به آداب اسلامی، انسانی و قرآنی از روی خشوع، تواضع و محبت است که می تواند قلوب را جلب و اذهان را به هم نزدیک کند و موانع رفتارهای احترام آمیز و به وجود آمدن اجتماعات را ارتفع سازد (حسینی خامنه ای، بیانات، ۸۸/۸/۴).

حج، مایه استحکام و تقویت پایه‌های دین؛ یعنی نظام ارزشی و هنجاری جامعه اسلامی است و به شیوه‌های مختلف در اصلاح اخلاق و افزایش معنویت فرد مسلمان کمک می‌کند؛ از جمله غفلت زدایی، ایجاد رقت قلب، فرصت بندگی، و لغو امتیازات دنیوی.

۴. حج و شعائر دینی

اعتقادات و دستوره‌های دینی، سرمایه‌های اجتماعی هستند و تمامی آنها مؤید افزایش و اهمیت دادن به سرمایه اجتماعی و حتی افزایش دهنده آن می‌باشند. علاوه بر آن، افراد جامعه هم باید اعتقادات و باورهای مشترکی داشته باشند تا بتوانند اهداف جامعه را به پیش ببرند؛ زیرا اگر در جامعه‌ای تضاد فکری زیاد باشد، نیروها صرف خشتی کردن یکدیگر می‌شود.

﴿إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ﴾ (بقره: ۱۵۸)

«صفا و مروه، از شعائر خداست [که یادآور اوست]. پس هر که خانه [خدا] را حج کند یا عمره گزارد، بر او گناهی نیست که میان آن دو سعی به جا آورد و هر که افزون بر فریضه، کار نیکی کند، خداوند حق شناس و داناست.»
بنابراین، کارکرد دیگر حج این است که جنبه شعائر الهی دارد. توجه به کرامت‌ها و عنایت‌های خداوند و مغفرت و بخشش الهی و به تعبیر دیگر، لمس کردن خدا در حج اتفاق می‌افتد.

۵. حج عامل بقای دین

اگر حج تشریح نمی‌شد، اصل دین به سردی می‌گرایید؛ چنان که امام صادق علیه السلام هم فرمود: «لَا يَزَالُ الدِّينُ قَائِمًا مَا قَامَتِ الْكُعْبَةُ»؛ «تا کعبه برپاست، دین برپاست» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۳۲۸).

پس نه تنها بقای دین در گرو حج و کعبه است، بلکه بقای مسلمین نیز در گرو آن است؛ همچنان که حضرت امیر مؤمنان علیه السلام در این باره فرمودند:

«لَا تَرُكُوا حَجَّ بَيْتِ رَبِّكُمْ فَتَهْلِكُوا وَقَالَ مَنْ تَرَكَ الْحَجَّ لِحَاجَةٍ مِنْ حَوَائِجِ الدُّنْيَا، لَمْ تُقْضَ حَتَّى يَنْظُرَ إِلَى الْمُحَلِّقِينَ» (صدوق، بی تا، ص ۵۳۷).

«حج خانه خدا را ترک نکنید که موجب هلاکت شما خواهد شد و هر کسی کاری از کارهای دنیا را بر رفتن حج مقدم دارد تا به آن کارش برسد، خواهد دید که حاجیان با سرهای تراشیده برگشتند و او هنوز به حاجتش نرسیده است.»

۶. حج عامل تقویت دین

حضور مردم در کنار کعبه و انجام دادن هر یک از مناسک و آیین‌های حج، تأثیر بسزایی در تقویت ایمان و در نتیجه تقویت دین دارد و زائران را برای ادامه دادن راه پیامبران، استوار و دلگرم می‌سازد (صالحی، <http://lib.hajj.ir/View/fa/Default>) از این رو، حضرت امیر علیه السلام فرمود: «فَرَضَ اللَّهُ تَعَالَى... وَالْحُجَّ تَقْوِيَةً لِلدِّينِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶، ص ۱۱۰)؛ «خداوند حج را برای تقویت دین و قوت یافتن آیین اسلام واجب گردانید.» این کارکرد، بیانگر بُعد اجتماعی حج نیز هست؛ زیرا تقویت دین مردم به معنای افزایش همبستگی اعتقادی و آرمانی آنان است و حضورشان در حج، موجب می‌شود روابط عاطفی و عقلی در آنان افزایش یابد و در راستای امت‌سازی حرکت کنند. هماهنگی در هدف، برنامه، اجرا و روش باعث می‌شود نوعی وحدت اجتماعی در میان مسلمانان تقویت شود و یگانگی در هدف و روش و عمل را در خود به وجود آورند (صالحی، <http://lib.hajj.ir/View/fa/Default>).

کارکردهای اقتصادی حج در ارتقای سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی از پدیده‌ها و عواملی است که در اصل برای بهره‌وری اقتصادی مطرح شد. تحقیقات تجربی متعدد، در کشورهای گوناگون جهان نشان می‌دهد توسعه اقتصادی بالا، سیستم کارآمد اقتصادی، برابری و توزیع عادلانه درآمدها و درآمد سرانه بالا، با میزان بالای سرمایه اجتماعی ارتباط دارد (تاجبخش، ۱۳۸۴ش). حج به عنوان عمل عبادی چند بعدی، کارکردهای اقتصادی دارد که برخی از آنها عبارتند از:

۱. افزایش رزق و تأمین مخارج

امام سجاد علیه السلام حج را سبب صحت بدن، توسعه رزق، اصلاح و تقویت و تکمیل ایمان و تأمین کننده مخارج مردم و خانواده دانسته‌اند:

«حُجُّوا وَاعْتَمِرُوا تَصِحَّ أَبْدَانُكُمْ، وَتَتَّسِعَ أَرْزَاقُكُمْ، وَتُكْفَوْنَ مَوَوناتٍ عِيَالَانِكُمْ»
(کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۱۷۸).

«حج و عمره به جا آورید تا بدن‌هایتان سالم، رزق‌های شما گسترده، و ایمانتان کامل شود و مخارج خودتان و خانواده‌تان تأمین گردد.»

۲. دفع و رفع فقر

پیامبر ﷺ حج را موجب رفتن فقر و آمرزش و پاک شدن از گناهان معرفی کرده‌اند:
«تَابِعُوا بَيْنَ الْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ؛ فَإِنَّهُمَا يَنْفِيَانِ الْفَقْرَ وَالذُّنُوبَ، كَمَا يَنْفِي الْكَبِيرُ حَبَثَ الْحَدِيدِ»
(همان، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۱۸۶).

«پیوسته حج و عمره بگذارید؛ زیرا این دو، فقر و گناهان را از بین می‌برند، آن‌گونه که کوره آهن‌گری، زنگار آهن را می‌زداید.»

۳. افزایش تعاملات اقتصادی

از کارکردهای مهم حج، افزایش تعاملات اقتصادی و بهره‌وری در این حوزه است. دو کارکرد قبلی حج را نیز که بیشتر جنبه فردی داشتند، در این راستا می‌توان توجیه کرد. این تعاملات بیشتر از راه صنعت گردشگری و تبادل کالا و خدمات صورت می‌پذیرد. بی‌گمان درآمد اقتصادی حاصل از راه گردشگری و جابه‌جایی انسانی به همراه زاد و توشه و کالا موجب شکوفایی و بهره‌وری بیشتر اقتصادی می‌شود. (حسینی، کیهان، ۸۶/۸/۲۸).
کارکرد اقتصادی حج، فراگیر است و همه حوزه‌ها را در برمی‌گیرد و چیزی را فرو نمی‌گذارد. در آیات مختلف قرآنی، به مسئله دستگیری تنگدستان (حج: ۲۸)، منافع بسیاری که برای همه مردمان است (حج: ۲۷ و ۲۸) و نیز رشد و رونق کسب و کار (بقره: ۱۹۷ و ۱۹۸)، افزایش تجارت (بقره: ۱۹۷ و ۱۹۸؛ مائده: ۲) و تقویت پایه فرهنگ جامعه‌پذیری و قوام جوامع و همبستگی اجتماعی (مائده: ۹۷)، برخورداری از برکات و منافع کوتاه و بلندمدت (حج: ۲۷ و ۲۸)، رهایی از تحریم‌های دشمنان با افزایش تبادل اطلاعات علمی و اقتصادی و تولید علم (توبه: ۲۸)، تنظیم امور اساسی جامعه حتی در حوزه فردی و شخصی (قصص: ۲۷) و مانند آن، اشاره شده است (حسینی، کیهان، ۸۶/۸/۲۸).

نتیجه‌گیری

همان‌گونه که از آیات و روایات مختلف، از جمله ﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ﴾ (حج: ۲۸)، به دست می‌آید، حج، دارای ابعاد مختلف و منافع وسیع و همگانی است که این‌گونه وسعت و گستردگی در هیچ یک از عبادت‌ها دیده نمی‌شود. ابعاد و منافع مختلف دینی، دنیوی، فردی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، محلی و جهانی، برای تمام اهل زمین از شرق و غرب و حاضر و غایب است؛ چه آنهایی که در حج هستند و چه آنهایی که در اوطان خود به سر می‌برند. از این رو، حج، سرمایه‌ی عظیم اجتماعی است و توانایی تقویت تمام ابعاد جامعه را دارد؛ به عبارت دیگر حج دارای منافع و کارکردهای اجتماعی، فردی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی است و بسیاری از عناصر این ابعاد را به صورت بالفعل یا بالقوه داراست. از بعد اجتماعی حج یک انجمن داوطلبانه وسیع است که توانایی آگاهی‌رسانی، ایجاد روابط اجتماعی، اعتماد متقابل، همبستگی، مشارکت، احترام متقابل، وفای به عهد، تعاون و وحدت را داراست.

از بعد سیاسی، حج توانایی دادن هویت و قدرت سیاسی به مسلمین در سه عرصه‌ی فردی، ملی و فرا ملی، ایجاد امنیت و قانون‌مداری را دارد.

سرمایه‌ی اجتماعی، ایجاد‌کننده‌ی هویت مشخص است و حج، مهم‌ترین عنصر هویت‌سازی است. هیچ عبادتی از عبادات الهی، مانند حج هویت اجتماعی، سیاسی و فرهنگی «امت واحده‌ی اسلامی» را تبیین نمی‌کند و تعیین نمی‌بخشد. دوستی در راه خدا و دشمنی در راه خدا، محکم‌ترین دستگیره‌ی ایمان تلقی شده است.

از بعد فرهنگی حج خود یک هنجار است و توانایی هنجارآفرینی و هویت‌سازی اجتماعی را دارد. حج، سنت است و می‌تواند سنت‌های دیگری را نیز احیا کند؛ همچنین باعث احیا، بقا و تقویت ارزش‌های اخلاقی، اعتقادات و دین مسلمین شود.

از بعد اقتصادی نیز حج، فرصتی مناسب برای وحدت اقتصادی و بازرگانی بین کشورهای اسلامی است؛ همچنین عاملی معنوی برای رفع فقر و تنگدستی است.

شاید مناسب باشد، از دو نقش دیگر با عنوان جاذبه و دافعه سرمایه‌ی اجتماعی حج نام برده شود: حج قابلیت این را دارد که از یک سو میدان تجلی «رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ» و از سوی

دیگر مظهر «أَشْدَاءُ عَلَى الْكُفَّارِ» باشد. البته این دو نقش مهم و اجتماعی حج نیز از نقش‌های دیگر حج در عرصه فرهنگی و عرصه فردی نشئت می‌گیرد.

منابع

* قرآن

* نهج البلاغه

۱. سعادت، رحمان (۱۳۷۸ش)، «برآورد روند سرمایه اجتماعی در ایران با استفاده از روش فاری»، مجله تحقیقات اقتصادی، شماره ۸۳، تابستان ۸۷، صص ۵۶ - ۴۱

۲. تاجبخش، کیان، (۱۳۸۴ش)، الف، سرمایه اجتماعی، ترجمه افشین خاکبانه و حسن پویان، تهران، شیرازه.

۳. تاجبخش، کیان، (۱۳۸۴ش)، ب، «سرمایه اجتماعی و سیاست اجتماعی»، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال سوم، شماره ۱۰

۴. توسلی، غلامعباس و مرضیه موسوی (۱۳۸۲ش)، «مفهوم سرمایه در نظریات کلاسیک و جدید با تأکید بر نظریه‌های سرمایه اجتماعی»، ویژه نامه علوم اجتماعی، شماره ۲۶، زمستان.

۵. علینی، محمد (۱۳۹۱ش)، سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلام، قم، بوستان کتاب.

۶. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، بحارالانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم.
۷. سرایی، حسن و زهرا قاسمی، بی تا، «گونه‌شناسی انجمن‌های داوطلبانه در ایران (پژوهشی در انجمن‌های حمایتی)»، مجله: جامعه‌شناسی ایران؛ زمستان ۱۳۸۱ - شماره ۱۶؛ (۳۱ صفحه - از ۲۶ تا ۵۶).

۸. خدایی، ابراهیم و حسین اکبری (۱۳۸۷ش)، «عضویت در انجمن‌های داوطلبانه، الگوها و عوامل یک مطالعه عرضی - ملی»، فصلنامه تحقیقات علوم اجتماعی ایران، سال اول، شماره ۱، زمستان ۱۳۸۷.

۹. قائدان، اصغر (۱۳۸۶ش)، تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدینه، تهران، نشر مشعر.

۱۰. فتحی، یوسف (۱۳۹۳ش)، «حج، سرمایه اجتماعی و قدرت با تأکید بر اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای»، پژوهشکده حج و زیارت، حج در اندیشه سیاسی - اجتماعی مقام معظم رهبری، قم، پژوهشکده حج و زیارت.

۱۱. نرم افزار حدیث ولایت مجموعه پیام‌ها، احکام، نامه‌ها، دستور و تقدیر، مرکز

- تحقیقات کامپیوتر نور.
۱۲. واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶ش)، عیون الحکم و المواعظ، قم، دارالحدیث، چاپ اول.
۱۳. خوانساری، آقا جمال، (۱۳۶۶ش)، غرر الحکم و درر الکلم، تهران، دانشگاه تهران.
۱۴. اسماعیل اولیائی (۱۳۷۸ش)، «اهداف اجتماعی - اقتصادی کنگره عبادی - سیاسی حج در جهان اسلام»، مجله میقات حج، بهار ۱۳۷۸، شماره ۲۷، صفحه ۲۹.
۱۵. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول ﷺ)، تهران، دنیای دانش، چاپ چهارم.
۱۶. جعفریان، رسول، محمد علی خسروی (۱۳۷۱ش)، با کاروان ابراهیم (گزارش حج سال ۱۳۷۱ش)، تهران، نشر مشعر، چاپ اول.
۱۷. مرکز تحقیقات حج، میقات حج، تهران، نشر مشعر، چاپ اول.
۱۸. پانتام، رابرت (۱۳۷۹ش)، دموکراسی و سنت‌های مدرنی، ترجمه محمد تقی دلفروز، تهران، دفتر مطالعات و تحقیقات سیاسی وزارت کشور.
۱۹. روزنامه کیهان، ۸۶/۸/۲۸
۲۰. بانک مقالات همایش‌های دانشگاه فردوسی مشهد: confbank.um.ac.ir
۲۱. فیروزآبادی، سید احمد (۱۳۸۴ش)، «بولنگ یک نفره: فروپاشی و احیای مجدد اجتماعی آمریکایی»، مجله جامعه‌شناسی ایران، دور ششم، شماره ۲، صص ۱۶۴-۱۵۶
۲۲. امین بیدختی، علی اکبر و ماشاء الله نظری (۱۳۸۸ش)، «ارائه یک مدل نظری با استفاده از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی برای ایجاد سازمان دانش محور: راهکاری جهت بهبود عملکرد اقتصادی»، مجموعه مقالات همایش ملی سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی، دانشگاه سمنان، اسفند ۸۸
۲۳. رهبر، محمد تقی (۱۳۷۷ش)، ابعاد سیاسی و اجتماعی حج، تهران، نشر مشعر، چاپ اول.
۲۴. ساردخانی، محمد باقر، دایرة المعارف علوم اجتماعی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۲۵. کاظمی، سید علی اصغر (۱۳۷۶ش)، اخلاق و سیاست: اندیشه سیاسی در عرصه عمل، تهران، نشر قومس.
۲۶. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.